

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА НАН УКРАЇНИ
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА

Писемні пам'ятки: текст і контекст

Львів 2015

Марія Брус
Івано-Франківськ

ФЕМІНІТИВИ У «МАТЕРІАЛАХ ДО СЛОВНИКА ПИСЕМНОЇ
ТА КНИЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XV–XVIII СТ.»

ЄВГЕНА ТИМЧЕНКА

Загальні назви осіб жіночої статі досліджували І. Ковалик [Ковалик 1957; Ковалик 1962; Ковалик 2007], І. Фекета [Фекета 1968], С. Семенюк [Семенюк 2000], М. Брус [Брус 2001], Я. Пузиренко [Пузиренко 2005], М. Федурко [Федурко 2010], Г. Дидик-Меуш [Дидик-Меуш], які розкрили значною мірою лексичні, словотвірні й морфологічні особливості фемінітивів. Тепер необхідно їх лексикографічно упорядкувати, створивши «Історичний словник фемінітивів української мови». З одного боку, основним джерелом виявлення і систематизації цього класу слів слугуватимуть українські пам'ятки; з іншого боку, значно полегшать лексикографічну роботу історичні словники української мови, з-поміж яких вагоме місце посідають праці Є. Тимченка [Дзендзелівський 2007: 709–710], зокрема двотомне видання «Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.» Є. Тимченка (далі — «Матеріали до Словника»).

Період XV–XVIII ст. в історії української мови відомий як *староукраїнський період* [Русанівський 2007: 664–667], *середньоукраїнський* із трьома етапами: *раннім* (XV – I пол. XVI ст.), *середнім* (II пол. XVI – поч. XVIII ст.), *пізнім* (решта XVIII ст.) [Шевельов 2002: 54–55], як *середньоукраїнський* із двома етапами: *раннім* (XIV–XV ст.) та *пізнім* (XVI–XVII ст.) [Німчук 2005: 448]. Термін *середньоукраїнський період* використано для аналізу фемінітивів української мови XV–XVIII ст., оскільки він справді відображає «середній» етап розвитку української мови — між давньоукраїнською і новою українською літературною мовою.

Щодо тогочасного суспільного життя, то Литовський статут узаконив рівність майнових та спадкових прав, зокрема жінки і чоловіки отримали

однаковий правовий статус і стали повноправними сторонами-учасниками державних, громадських, судових та інших суспільних акцій, а у зв'язку з цим розвинули і свою господарську, добродійну та культурно-освітню діяльність [дет. див.: Брус 2006; Брус 2007]. Повноцінне становище жінки в XV–XVIII ст. зумовило виникнення численних загальних найменувань на позначення осіб жіночої статі.

У категорії назв осіб особливу увагу привертає численне зростання кількості слів на позначення станових, посадових, ремісничих та інших відносин, що стосувалися більшою мірою чоловіків, аніж жінок [Гумецька 1981: 15]. Однак, якщо такі маскулінативи засвідчені на українському ґрунті вже з XIV–XV ст. (*зємянинь, маршалокъ, подканцлерий, подскарбий, сыновець, хороужи, чашиникъ, шляхтичь*) [див. СУМ¹⁴⁻¹⁵ I: 398, 578; II: 87, 165, 169, 409, 513, 533, 561]), то співвідносні назви жінок виявляємо в текстах XVI–XVII ст. Вони позначали жінку як за родинними зв'язками (відношенням до чоловіка й батька), так і за соціальним, майновим чи іншим станом. Отож характерними особливостями фемінітивів XVI–XVII ст. стало продуктивне творення їх від маскулінативів польського походження, напр.: *гарбарка, зємя(н)ка, подкоморянка, каштелянка, войтовна, бурьми(с)триха, судина, маршалкова, підкоморина, по(д)судковая, подстолина, хоружанка, хоружина, ксенжна, судина, по(д)столиная* [Брус 2001: 36–57, 76–78, 83–85]. У новий український період XVIII–XIX ст. поступово зменшився вплив польської мови на українську, оскільки на зміну Польсько-литовській Речі Посполитій прийшла Російська імперія, і щодалі більшого поширення набувала російська мова, що стала згодом державною в Східній Україні, тоді як у Західній Україні із пануванням Австро-Угорської імперії перевагу отримала німецька мова. Отже, зв'язок України із західноєвропейським світом забезпечувала вже не тільки польська мова, а й інші європейські мови [Вінценз 1991: 41].

У дослідженні фемінітивів, зафіксованих у «Матеріалах до Словника» Є. Тимченка, варто звернути увагу на співвідношення чоловічих і жіночих назв, на походження фемінітивів, на їх семантичні, словотвірні і функційно-стилістичні ознаки.

На тлі всього лексичного надбання, представленого в аналізованому двотомному виданні, загальні іменники зі значенням особи жіночої статі — це невелика кількість номінацій — близько 125 лексичних одиниць (порівняно із загальними назвами чоловіків — це тільки десята частина маскулінативів). Таке співвідношення може свідчити про те, що назви жінок функціювали переважно в розмовному мовленні, яке недостатньо ві-

дображене в писемних пам'ятках, а також про те, що функційність жінок усе-таки була невеликою у зазначений період (часто обмежувалася родинно-побутовою сферою). Однак структура більшості маскулінативів передбачала можливе творення чи існування в той час паралельних найменувань зі значенням жіночості. Зіставивши у вказаному словникові фемінітиви з відповідними назвами чоловіків, виявляємо, що багато назв жінок узагалі не мають чоловічих відповідників, а до окремих не подано чоловічих назв. Фемінітиви без чоловічих відповідників охоплюють непохідні слова (*баба, жона, дочка, дама, лярва, невѣста, свесть, удова, цорка*) і похідні слова, мотивовані іменниками-назвами жінок (*дѣвчина, мамка, матка, матчоха, невестка, панянка, тютка, удовица, ятровка*), дієсловами (*взнаха, доилица, плачка, положница, породѣля, пороженница, прядка*), словосполученнями (*бѣлоголова, бѣложонка*). Чимало похідних фемінітивів, без сумніву, мали в аналізований період чоловічі відповідники, але в словникові подані без них (*воеводзянка, едwabница, королиця, лементѣйка, лихословиця, майстриня, малжонка, нарекалиця, неприятелка, нехлюя, паламарка, подворниця, пророкиня, роба, родителка, султанка, ткаха, фундаторка* тощо). Натомість неочікуваними стали маскулінативи до деяких фемінітивів, що можуть вважатися навіть кодериватами в цей час (*вѣцка – вѣцокъ, курва – курварникъ, ворожка – ворожбитъ*). Отож у межах фемінітивів, зафіксованих у «Матеріалах до Словника» Є. Тимченка, основну частину становлять похідні слова, причому серед похідних і непохідних представлені питомі й запозичені лексеми.

Із погляду походження, фемінітиви, наявні у Є. Тимченка, слід розмежувати на слова спільнослов'янські та запозичені. Спільнослов'янські лексеми — це давні праслов'янські слова, здебільшого непохідні фемінітиви і мотивовані ними слова (*баба, дивчына, дочка, дѣвка, жона, матка, свесть* тощо); похідні фемінітиви, мотивовані маскулінативами (*братанка, господиня, дядина, молодиця, неприятелка, перекупка, свѣчарка, селянка, сестреница* тощо), дієсловами (*взнаха, ткаха, ворожка, породѣля, прядка* тощо). Іншомовні лексеми — це поодинокі непохідні фемінітиви (*лярва, гарматка, цорка, францимеръ* тощо) та похідні слова, що мають у своїй структурі іншомовні словотворчі форманти, іншомовні твірні основи або є безпосередніми запозиченнями. До похідних з іншомовними словотворчими засобами слід зарахувати фемінітиви, що мають у своїй основі суфікси *-иц-а, -ниц-а, -чиц-а, -лиц-а* (вказують переважно на церковнослов'янське походження лексем): *балвохвалница, квалтовница, доилица, дѣдчиця, звадница, небожчиця, пороженница, правица, сестре-*

ниці, синовиці, удовиці, участниці, челядниці, черниці тощо. Чимало таких фемінітивів церковнослов'янського походження (*законниця, лихословиця, милосниця, насилівниця, пороженниця, пущениця, участниця, чаровниця* тощо). Похідні з іншомовними твірними основами мотивовані різноманітними за походженням словами: латинськими (*антецесорка, фундаторка*), німецькими (*майстриня, фарбелниця, шинкарка*), польськими (*цесарова, судина, подскарбина, панна*), тюркськими (*султанка*). У «Матеріалах до Словника» Є. Тимченка низка фемінітивів має позначки щодо їх запозичення з інших мов. Основну ж кількість таких фемінітивів становлять слова із вказівкою на їх польське походження (*б'єлоголова, воеводзянка, вшетечниця, в'їцка, гарматка, д'єдичка, єдиначка, малжонка, млынарка, муринка, научителка, небожка, нев'єста, нендзниця, нерядниця, нехлюя, облюбениця, округниця, панна, панянка, плачка, подложниця, положниця, служебка, служебниця, спросниця, цесарова, цорка*).

Аналізуючи такі фемінітиви на підставі сучасних досліджень (історичних й етимологічних), виявляємо, що не всі слова польського походження насправді є такими. Одні назви жінок (переважно завдяки акумулюванню в них відповідних історичних реалій) можна справді зараховувати до давніх польських запозичень з урахуванням лексикографічних фактів, напр.: *малжонька, пани, панна* [див. СУМ¹⁴⁻¹⁵ I: 572; II: 123], *вшетечниця, д'єдичка* [див. СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 82; IX: 3], *нендзниця, нехлюя, округниця* [див. ЕСУМ IV: 70, 82, 174]. Однак більшість найменувань жінок варто характеризувати все-таки як спільнослов'янські, оскільки вони мають праслов'янські корені, до того ж і в сучасних лексикографічних працях такі фемінітиви (за винятком кількох слів) або їх твірні основи чи спільнокореневі слова не зараховані до польських запозичень, напр.: *млынарка, небожка, нев'єста* [див. СУМ¹⁴⁻¹⁵ I: 603; II: 32, 33], *б'єлоголова, воеводзянка, в'їцка, єдиначка, млынарка, муринка* [див. СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 147; 4:161; VI: 171; IX: 60], *служебка, служебниця* [див. ЕСУМ V: 309].

Лексичний склад усіх фемінітивів, зафіксованих у «Матеріалах до Словника» Є. Тимченка, неоднорідний за семантичною структурою. У цьому аспекті назви жінок поділено на кілька груп:

- за родинними стосунками (*братана, дочка, жона, малжонка, мати, матка, мачоха, невестка, пасерба, свекруха, свєсть, сестрениця, дядина, синовиця, тютка, цорка, ятровка* тощо);
- за соціальним і майновим станом (*антецесорка, арендарка, воеводзянка, дама, господиня, господариня, д'єдичка, єдиначка, закупка, королєвна, мужатка, паламарка, писарка, пани, подскарб'єна, селянка, служебка, судина, удова, цесаровна, челядниці* тощо);

- за діяльністю і функціями (*ворожка, дворничка, дошлиця, майстриня, мамка, научителка, патрона, перекупка, перепечайка, подворниця, проводителка, пророкиня, п'єстунка, роба, св'чарка, участниця, фарбелниця, фундаторка* тощо);
- за поведінкою, вчинками, внутрішніми якостями (*взнаха, виетечниця, звадниця, гамратка, едбабниця, лемент'їйка, лихословиця, лярва, мантачка, нарекалниця, насилонниця, нендзниця, нерядниця, нехлюя, окрутниця, подложниця, спросниця* тощо);
- за стосунками і взаємовідносинами (*к'валтовниця, жаданка, коханка, милосниця, неприятелка, облюбениця, приятелька, товаришка* тощо);
- за віруванням, релігійністю (*балвахвалниця, законниця, мнишка, папешничка, поганка, черниця* тощо);
- за віком і статтю (*б'блогалова, б'бложонка, дивчатко, дивчына, молодичя* тощо);
- за фізичним і фізіологічним станом (*небожка, положниця, пород'бля, пороженниця* тощо).

Більшість фемінітивів — однозначні слова, лише деякі подані як багатозначні, напр.: *арендарка* 'орендарка' і 'власниця корчми', *баба* 'стара жінка' і 'повитуха', *д'бвка* 'дівчина' і 'дочка', *поганка* 'язичниця, ідолопоклонниця' і 'мерза, негідниця'. У межах незначної кількості слів важко простежити і якісь семантичні зв'язки, але можна виділити окремі синонімічні ряди слів (*ворожка, в'бцка, пророкиня, чаровниця; д'бвчина, д'бвка, правиця; б'бложонка, б'блогалова, дама, пани*) та антонімічні пари (*приятелька — неприятелка, мужатка — пуцениця, королиця — служебка*).

Фемінітиви, за «Матеріалами до Словника» Є. Тимченка, по-різному структурно оформлені. Непохідні назви жінок — це слова, що втратили зв'язки зі своїми твірними коренями чи основами. До них належать переважно слова спільнослов'янського походження (*жона, дочка, баба, нев'бста, свесть, удова* тощо) та поодинокі слова іншомовного походження (*дама, лярва, пани, цорка* тощо). Основну ж частину фемінікону становлять похідні слова, що зберегли виразні мотиваційні зв'язки зі своїми твірними основами. Такого типу слова відобразили переважно морфологічну деривацію, зокрема суфіксальний спосіб творення. У своїй структурі вони мали питомі й іншомовні корені, а також різні словотворчі суфікси: *-к(-а), -иц(-а), -ниц(-а), -чиц(-а), -лиц(-а), -ин(-а), -ин(-я), -янк(-а), -'бл(-я), -ичк(-а), -евн(-а), -овн(-а), -ах(-а), -ох(-а), -ух(-а), -ях(-а), -н(-а), -а(я)*. Найбільшою кількістю представлені фемінітиви із суфіксом *-к-* (*арендарка, братанка, ворожка, гарматка, дворничка, еди-*

начка, жаданка, закупка, коханка, малжонка, мамка, мантачка, мнишка, муринка, начителка, небожка, паламарка, перекупка, писарка, плачка, поганка, проводителка, п'єстунка, родителка, св'єчарка, селянка, служебка, султанка, товаришка, фундаторка, чужоземка, шинкарка тощо). Виявлено чимало фемінітивів на *-ниц-* та небагато на *-иц-*, *-лиц-*, *-чиц-* (балвохвалница, вшетечница, квалтовница, доилица, д'єдчиця, едваниця, законница, звадница, королиця, лихословиця, милосница, молодиця, нарекалница, насилонница, небожчиця, нендзница, нерядница, облюбениця, округница, подворница, подложница, положница, порожениця, пуцениця, сестрениця, служебница, спросница, сыновиця, удовиця, участница, фарбелница, чаровница, челядница, черница тощо). Зафіксовано поодинокі фемінітиви із суфіксами *-ин-*, *-инь-*, *-янк-*, *-їл-*, *-ичк-*, *-евн-*, *-овн-*, *-ов-*, *-ах-*, *-ох-*, *-ух-*, *-юх-*, *-н-*, *-а(я)* (братана, визнаха, воеводзянка, господариня, д'євчина, дядина, законничка, королевна, майстриня, мачоха, панна, панянка, пасерба, патрона, подскарб'їна, пород'їля, пророкиня, роба, свєкруха, судина, тетюха, ткаха, цесарова, цесаровна тощо). Окрім суфіксальних фемінітивів, виявлено кілька складних номінацій (б'їложонка, б'їлоголова, пани-матка). Варто звернути увагу і на словотвірні зв'язки між фемінітивами, зокрема на відношення між твірними й похідними словами (удова – удовиця, панна – панянка, тютка – тетюха), між словотвірними синонімами (служебка – служебница, пасерба – пасерб'їца, небожка – небожчиця, пород'їля – порожениця, братана – братанка) та між спільнокореновими словами з різними словотвірними значеннями й спільною твірною основою (цесарева – цесаровна, господиня – господариня, д'євка – д'євчина, королиця – королевна, матка – мачоха, пани – панна).

Функційно-стилістичні особливості фемінітивів значною мірою зумовлені позамовними чинниками. З одного боку, вони відображають особливості староукраїнської доби, вживаючись переважно в ділових пам'ятках, а з іншого — мають різну подальшу історію на українському ґрунті. Невелика кількість слів збереглася дотепер (переважно непохідні й деякі похідні спільнослов'янські слова) і функціює в різних стилях української мови (мати, дочка, невестка, небожчиця, селянка, товаришка, черница, чужоземка тощо); окремі з таких слів зазнали зміни семантики (баба, дворничка, коханка, писарка, майстриня тощо). Значно більше слів увійшло до пасивного лексиону: історизми (антецесорка, воеводзянка, королевна, цесаровна, подскарбина, судина), архаїзми (балвохвалница, б'їложонка, вшетечница, д'єдичка, законница, малжонка, облюбениця, подложница тощо), діалектизми (братанка, дядина, сестрениця, свєсть,

ятровка, синовица), вульгаризми (лярва, курва, подложниця), розмовна лексика (взнаха, жона, закупка, лемент'їка, мантачка, нендзниця, нехлюя, перекупка, плачка, ткаха, челядниця тощо). Багато слів зазнало фонетичної або структурної зміни (арендарка, квалтовниця, одиначка, нарекалиця, насилонниця, научителка, пород'ля, проводителка, пророкня, прядка, роба, участниця, тютка). Водночас майже всі фемінитиви мали більш-менш відчутний розмовний відтінок та ще й тривалий час конкурували з відповідними назвами чоловіків, тому й не мали змоги набутти усталеного й загальноновживаного характеру.

ДЖЕРЕЛА

- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: У 7-и т. / Гол. редкол. О.С. Мельничук. — Київ, 1982–2012. — Т. 1–6 (видання незавершене).
СУМ¹⁴⁻¹⁵ — Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2-х т. / Гол. редкол. Л.Л. Гумецька. — Київ, 1977–1978.
СУМ¹⁶⁻¹⁷ — Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Відпов. ред. Д. Гринчишин та М. Чікало – Львів, 1994–2010. — Вип. 1–15 (видання незавершене).
Тимч.¹⁵⁻¹⁸ — Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: У 2-х кн. — Київ; Нью-Йорк, 2002–2003.

ЛІТЕРАТУРА

- Брус 2001 — Брус М.П. Загальні жіночі особові номінації в українській мові XVI–XVII століть: словотвір і семантика: Дисертація... канд. філол. наук. — Івано-Франківськ, 2001.
Брус 2006 — Брус М.П. Фемінитиви в українській мові XI–XV ст. // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. — Запоріжжя, 2006. — С. 28–34.
Брус 2007 — Брус М.П. Фемінитиви як відображення історії українського жіноцтва XVI–XVII століть // Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць. — Львів, 2007. — Вип. 5. — С. 144–155.
Вінценз 1991 — Вінценз А. До проблеми українсько-польських контактів // Мовознавство. — 1991. — № 5. — С. 37–41.
Генсьорський 1961 — Генсьорський А.І. Південноруські і польські лексичні взаємозв'язки в XIII ст. // Дослідження і матеріали з української мови. — Київ, 1961. — Т. IV. — С. 15–25.
Гумецька 1981 — Гумецька Л.Л. З історичної лексикології української мови // Мовознавство. — 1981. — № 1. — С. 38–44.
Дзензелівський 2007 — Дзензелівський Й.О. Тимченко Євген Костянтинович // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський,

- О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – 3-є вид., зі змін. і доп. – Київ, 2007. – С. 709–710.
- Дидик-Меуш 2013 — Дидик-Меуш Г. Жіночі образи в документах Львівського ставропігійського братства // Мовні обрії: Збірник пам'яті Левка Полюги / Відп. ред. О. Сімович. – Львів, 2013. – С. 49–59.
- Ковалик 2007 — Ковалик І.І. Вчення про словотвір. Вибрані праці / Упоряд. та автор передмови В. Грещук. – Івано-Франківськ–Львів, 2007.
- Ковалик 1958 — Ковалик І.І. Питання слов'янського іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами. – Львів, 1958.
- Ковалик 1962 — Ковалик І.І. Словотворчий розряд суфіксальних загальних назв живих істот жіночої статі у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами // Питання українського мовознавства. – Львів, 1962. – Кн. 5. – С. 3–34.
- Німчук 2005 — Німчук В.В. Походження української мови // Етнічна та етнокультурна історія України: У 3-х т. / Відп. ред. Г.А. Скрипник. – Київ, 2005. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 351–468.
- Пузиренко 2005 — Пузиренко Я.В. Агентивно-професійні назви осіб жіночої статі в лексикографічному описі та узусі: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Київ, 2005.
- Русанівський 1973 — Русанівський В.М. Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI – XVII ст.: Доповідь на VII Міжнародному з'їзді славістів (Варшава, серпень, 1973 р.). – Київ, 1973.
- Русанівський 2007 — Русанівський В.М. Староукраїнська літературна мова // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – Київ, 2007. – С. 664–667.
- Семенюк 2000 — Семенюк С.П. Формування словотвірної системи іменників з модифікаційним значенням жіночої статі в новій українській мові: Дисертація... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 2000.
- Федурко 2010 — Федурко М.Ю. Словотвірна морфологія українських фемінативів у лінвокультурологічному аспекті // Відображення історії та культури народу в словотворенні: доповіді XII Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів (25–28 травня 2010 р., Київ) / Упорядк. та наук. редагування Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської. – Київ, 2010. – С. 433–442.
- Фекета 1968 — Фекета І.І. Жіночі особові назви в українській мові (творення і вживання): Дисертація... канд. філол. наук. – Київ, 1968.
- Шевельов 2002 — Шевельов Ю.В. Історична фонологія української мови / Переклад з англ. С. Вакуленка, А. Даниленка. – Харків, 2002.